॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

॥ श्रीमत्परिमळाचार्यो विजयते ॥

श्रीराघवेन्द्रतीर्थश्रीपादविरचिता

श्रीरामचारित्रमञ्जरी

श्रीलक्ष्मीनारायणाचार्यकृतव्याख्यासंवलिता

—*—

वन्देऽहं जानकीजानिं जगज्जन्मादिदं विभुम् ।
जगच्चेष्टकवाय्वादिपतिं सर्वज्ञमच्युतम् ॥ १ ॥

येन प्रकाशिता मूलरामायणकथा परा ।
तं वन्दे श्रीहनूमन्तं वैराग्यादिगुणार्णवम् ॥ २ ॥

रामपादाम्बुजासक्तं रामान्तिककथारतम् ।
रामदासपदासक्तं राघवेन्द्रगुरुं भजे ॥ ३ ॥

लक्ष्मीनारायणाख्योऽहं गुरुपादप्रसादतः ।
विवृणोमि यथाबोधं श्रीरामचारित्रमञ्जरीम्॥ ४ ॥

इह खलु संसारे क्लेशासन्तप्तानलसान् सज्जनानुद्दिधीर्षुः परमकारुणिको श्रीराघवेन्द्रमुनिः तेषामखिलक्लेशनिवृत्तिविशिष्टपरमानन्दावाप्तये तदुपायभूतां सङ्ग्रहरामायणाद्युक्तरामायणकथां सङ्ग्लाति **श्रीमान्** इति ।

श्रीमान्पूर्व[१] प्रजातो दशरथनृपते रामनामाऽथ नीतो
विश्वामित्रेण मन्त्राहृदनुजसहितस्ताटकां घातकोऽस्त्रम्।
ब्रह्माद्यं प्राप्य हत्वा निशिचरनिकरं यज्ञपालो विमोच्या-
हल्याशापं च भंक्त्वा शिवधनुरुपयञ्जानकीं नः प्रसीदेत् ॥ १ ॥

श्रीः ज्ञानादिसम्पत् अस्य अस्तीति —**श्रीमान्**। श्रीः लक्ष्मीः अस्यास्तीति वा। अनेन लक्ष्म्या अप्यवतारः सूचितो भवति। **पूर्वं** यो नारायणः दशरथनृपतेः दशरथाख्यश्चासौ नृपतिश्च, तस्मात्। कौसल्यायामिति शेषः। **रामनामा**— राम इति नाम यस्य सः तथा। **प्रजातः** = प्रादुर्भूतः। 'जनेरकर्मकत्वात्, गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तरि क्तः। **अथ** — अवतारानन्तरं, अनुजसहितः – अनुजेन लक्ष्मणेन सहितः। **विश्वामित्रेण** — विश्वामित्राख्यऋषिणा, यज्ञरक्षार्थं सिद्धाश्रमं प्रतीति शेषः। **नीतः** — प्रापितः। **मन्त्राहृत्** — मन्त्रौ आहरतीति स्वीकरोतीति मन्त्राहृत्। विश्वामित्रेणेत्यत्राप्यन्वयः। तदनुग्रहार्थं तदुक्तं मन्त्रं स्वीकर्तेत्यर्थः। **ताटकां** — ताटकाख्यराक्षसीम्। **घातकः** — हतवान्। **ब्रह्माद्यं** — ब्रह्मसम्बन्धि ब्रह्म। तद्देवताकम्। तदेव आद्यं यस्य आग्नेया तम्, ब्रह्माद्यमस्त्रं प्राप्य। **निशिचरनिकरम्**— निशिचराणां – सुबाहुप्रभृतिराक्षसानाम्, निकरः – समूहः, तम्। हत्वा। **यज्ञपालः** — यज्ञरक्षकः। **अहल्याशापं च** — अहल्यायाः – गौतेम-भार्यायाः शापं, **विमोच्य** — मोचयित्वा, **शिवधनुः** — शिवस्य – रुद्रस्य धनुः, भङ्क्त्वा, **जानकीं** — जनकस्यापत्यं स्त्री जानकी, ताम्। **उपनयन्**— विवाहं कुर्वन्, **नः**= अस्माकम्, **प्रसीदेत्**= प्रसन्नो भवेत्। षदॢ विशरणगत्यवसादनेषु लिङ् परस्मैपदं प्रथमपुरुषैकवचनम्॥

---

१. पा० – श्रीमान्विष्णुः।

अनेन— पूर्वं क्षीरसमुद्रशायी नारायणः रावणादिराक्षसपीडितब्रह्मादिदेवैः भूभारहरणार्थं प्रार्थितः तान् 'शाखामृगादिभावेनोत्पद्यध्वम्' इत्यनुज्ञाप्य पुत्रार्थिना दशरथेन इष्टः तद्भार्यायां कौसल्यायां प्रादुर्भूतः। सुमित्रायां लक्ष्मणशत्रुघ्नौ जातौ। कैकेय्यां भरतो जातः। एते चत्वारः कुमाराः दशरथस्य गृहेऽभ्यवर्धन्त। तदा विश्वामित्रो रामावतारं श्रुत्वा दशरथगृहं प्राप्तवान्। अनन्तरं रामः दशरथेनानुज्ञातः सलक्ष्मणो विश्वामित्रेण नीयमानः मार्गे तदुक्तं कामितार्थप्रदबलातिबलनामकमन्त्रद्वयं स्वीकृत्य सिद्धाश्रमसमीपे विद्यमानां लोकोपद्रवकारिणीं ताटकां हत्वा सिद्धाश्रमं प्राप्य विश्वामित्रोक्तमन्त्रजातं गृहीत्वा विश्वामित्रयज्ञसमये तद्विघातार्थं प्राप्तदैत्यान् हत्वा यज्ञं समाप्य, विश्वामित्रोक्तसीतास्वयंवरं श्रुत्वा विदेहदेशं प्रति गमनसमये मार्गस्थगौतमाश्रमे इन्द्रकृतधर्षणापराधनिमित्तेन पत्या गौतमेन शप्तां शिलीकृतां स्वदर्शनेन मानुषतां प्राप्तां पत्या संयोज्य, विदेहनगरं गत्वा राजादिभिः कृतां पूजां स्वीकृत्य सीतास्वयंवरार्थमिन्द्रं प्रति तपः कृत्वा जनकेन नीतं 'य इदं धनुः पूरयेत् तस्मै कन्यां प्रदास्यामी'ति प्रतिज्ञाया स्थापितं धनुर्लीलया पूरयित्वा सीतादत्तमालां कण्ठे गृहीत्वा अयोध्यायाः स्वपित्रादीनाहूय विवाहमकरोदित्यादिकथा सूचिता ॥ १ ॥

आयन् रामः सभार्योऽध्वनि निजसहजैर्भार्गवेष्वासरोपा-
[१]त्तद्रं हत्वा सुरारिं पुरग उत नुतस्तापसैर्भूपपृष्टैः।
कल्याणानन्तधर्मोऽगुणलवरहितः प्राणिनामन्तरात्मे-
त्याद्युक्तश्चाभिषेके पुरजनमहितो मह्यतां मे वचोभिः ॥ २ ॥

---

१. द्रुत्वा तद्रं पा० ।

आयन्निति। सभार्यः— भार्यया सीतया सहितः सभार्यः। निजसहजैः – निजाश्च ते सहजाश्च, तैः – लक्ष्मणादिभ्रातृभिः सहेति शेषः। रामः आयन् – गच्छन्। अयोध्यां प्रतीति शेषः। अध्वनि – मार्गे। भार्गवेष्वासरोपात्— भृगोरपत्यं भार्गवः – परशुरामः, तस्य इष्वासः धनुः, 'कोदण्ड-कार्मुकं इष्वासोऽप्यथे'त्यमरः, तस्य रोपात् – पूरणात्, तद्गं – तस्मिन् परशुरामे स्थितं, सुरारिं— सुराणां – इन्द्रादीनां, अरिं – शत्रुं, तपोमयाख्यमहासुरं हत्वा, पुरगः – अयोध्यां गतः। उत – अनन्तरं, अभिषेके – राज्याभिषेकविषये, भूपपृष्टैः— भूपेन – दशरथेन 'राज्याभिषेकविषये रामो युष्माकं सम्मतः किम्' इत्युक्तैः, तापसैः – वसिष्ठादिभिः, नुतः – स्तुतः।

स्तुतिप्रकारमेवाह **कल्याणेति।** न विद्यते अन्तो येषां ते अनन्ताः कल्याणाः, निर्दोषाः धर्माः यस्य सः तथोक्तः। समासान्तविधेरनित्यत्वाद्वा, उपपदस्य केवलत्वाभावाद्वा, धर्मशब्दस्य 'धर्मादनिच्-केवलादि'त्यनिच् न भवति। अगुणलवरहितः— गुणविरुद्धाः – अगुणाः – दोषाः, तेषां, लवो – लेशः, तेन रहितः, दोषलेशोऽपि तस्मिन्नास्तीति अर्थः। प्राणिनां – सर्वजीवानां, अन्तरात्मा – अन्तर्नियामक इत्यादि-वचनैरुक्तः। पुरजनमहितः – अयोध्यायां विद्यमानजनैः पूजितः। मे – मम, वचोभिः, मह्यतां – पूज्यताम्। मह पूजायाम्, कर्मणि लोड् आत्मनेपदम्।

भावः— अनेन रामः सीतास्वयंवरानन्तरम् अयोध्यां प्रति गमन-समये स्वस्य नारायणत्वस्थापनाय 'इदं धनुरागृह्य विकर्षसि त्वं, तदा साक्षान्नारायणोऽसि' इत्युक्तः परशुरामेण दत्तं धनुः पूरयित्वा चतुर्मुख-वरात् परशुरामस्थितं तेन बहिर्निष्कासितम् असुरं हत्वा अयोध्यां गत्वा सर्वैः स्तुत इत्यादिकथा सूचिता॥ २॥

कैकेयीप्रीतिहेतोस्ससहजनृपजो वल्कली यानरण्यं
गङ्गातारी गुहार्च्यः कृतरुचिरजटो गीष्पतेः पुत्रमान्यः ।
तीर्त्वा कृष्णां प्रयातोऽवतु निजममलं चित्रकूटं प्रपन्नं
स्वाम्बाभिर्भ्रातरं तं श्रुतजनकगतिस्सान्त्वयन्व्युप्ततीर्थः ॥ ३ ॥

कैकेयीति । कैकेय्याः – दशरथभार्यायाः भरतमातुः, प्रीतिहेतोः – प्रीत्यर्थम् । ससहजनृपजः— सहजः – लक्ष्मणः, नृपजा – सीता, ताभ्यां सहितः, तथा रामः । वल्कली – वल्कलमस्यास्तीति वल्कली । 'वल्कं वल्कलमस्त्रियां' इत्यमरः । चीरधारी । अरण्यं – वनं, यान् – गच्छन्, गङ्गातारी – गङ्गां तरतीति गङ्गातारी । तदनु गुहार्च्यः गुहेन प्लवतारकेण अर्च्यः पूज्यः । कृतरुचिरजटः— कृता रुचिरा – मनोहरा जटा येन सः, तथा गीष्पतेः – बृहस्पतेः । पुत्रमान्यः— पुत्रेण भरद्वाजेन मान्यः – पूजितः । पुत्रशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्समासः । कृष्णां – यमुनाम् । तीर्त्वा – उल्लङ्घ्य । निजं – स्वकम् । अमलं – निर्मलम् । चित्रकूटं – चित्रकूटाख्यपर्वतम् । प्रयातः – प्राप्तः । स्वाम्बाभिः – मातृभिः सहेति शेषः । तं – चित्रकूटपर्वतम् । प्रपन्नं – प्राप्तम् । तं – रामं, प्रपन्नं – शरणं गतमिति वा । निजममलमित्यतः वा अन्वयः । भ्रातरं – भरतम् । सान्त्वयन् – लालयन् । श्रुतजनकगतिः— श्रुता जनकस्य – पितुः गतिः येन स तथोक्तः । दशरथमृतिं श्रुतवानित्यर्थः । व्युप्ततीर्थः— व्युप्तं – पितुरुद्देशेन दत्तं 'पितृदानं निवापः स्यात्' इत्युक्तेः, तीर्थं – जलं येन (यस्य) स तथोक्तः । 'निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टं जले गुरौ' इत्यमरः । पितृतर्पणादिकं कृतवानित्यर्थः । अवतु – रक्षतु । मामिति शेषः । निजमित्यस्य अत्राप्यन्वयः । तद्भक्तमित्यर्थः । अव रक्षणे लोट् परस्मैपदं प्रथमपुरुषैकवचनम् ॥

आयन्निति । सभार्यः— भार्यया सीतया सहितः सभार्यः । निजसहजैः – निजाश्च ते सहजाश्च, तैः – लक्ष्मणादिभ्रातृभिः सहेति शेषः । रामः आयन् – गच्छन् । अयोध्यां प्रतीति शेषः । अध्वनि – मार्गे । भार्गवेष्वासरोपात्— भृगोरपत्यं भार्गवः – परशुरामः, तस्य इष्वासः धनुः, 'कोदण्ड-कार्मुकं इष्वासोऽप्यथे'त्यमरः, तस्य रोपात् – पूरणात्, तद्रं – तस्मिन् परशुरामे स्थितं, सुरारिं— सुराणां – इन्द्रादीनां, अरिं – शत्रुं, तपोमयाख्यमहासुरं हत्वा, पुरगः – अयोध्यां गतः । उत – अंनन्तरं, अभिषेके – राज्याभिषेकविषये, भूपपृष्टैः— भूपेन – दशरथेन 'राज्याभिषेकविषये रामो युष्माकं सम्मतः किम्' इत्युक्तैः, तापसैः – वसिष्ठादिभिः, नुतः – स्तुतः ।

स्तुतिप्रकारमेवाह **कल्याणेति**। न विद्यते अन्तो येषां ते अनन्ताः कल्याणाः, निर्दोषाः धर्माः यस्य सः तथोक्तः । समासान्तविधेरनित्यत्वाद्वा, उपपदस्य केवलत्वाभावाद्वा, धर्मशब्दस्य 'धर्मादनिच्केवलादि'त्यनिच् न भवति । अगुणलवरहितः— गुणविरुद्धाः – अगुणाः – दोषाः, तेषां, लवो – लेशः, तेन रहितः, दोषलेशोऽपि तस्मिन्नास्तीति अर्थः । प्राणिनां – सर्वजीवानां, अन्तरात्मा – अन्तर्नियामक इत्यादि-वचनैरुक्तः । पुरजनमहितः – अयोध्यायां विद्यमानजनैः पूजितः । मे – मम, वचोभिः, मह्यतां – पूज्यताम् । मह पूजायाम्, कर्मणि लोड् आत्मनेपदम् ।

भावः—अनेन रामः सीतास्वयंवरानन्तरम् अयोध्यां प्रति गमनसमये स्वस्य नारायणत्वस्थापनाय 'इदं धनुरागृह्य विकर्षसि त्वं, तदा साक्षान्नारायणोऽसि' इत्युक्तः परशुरामेण दत्तं धनुः पूरयित्वा चतुर्मुखवरात् परशुरामस्थितं तेन बहिर्निष्कासितम् असुरं हत्वा अयोध्यां गत्वा सर्वैः स्तुत इत्यादिकथा सूचिता ॥ २ ॥

कैकेयीप्रीतिहेतोस्ससहजनृपजो वल्कली यानरण्यं
गङ्गातारी गुहार्च्यः कृतरुचिरजटो गीष्पतेः पुत्रमान्यः ।
तीर्त्वा कृष्णां प्रयातोऽवतु निजममलं चित्रकूटं प्रपन्नं
स्वाम्बाभिर्भ्रातरं तं श्रुतजनकगतिस्सान्त्वयन्व्युप्ततीर्थः ॥ ३ ॥

कैकेयीति । कैकेय्याः – दशरथभार्यायाः भरतमातुः, प्रीतिहेतोः – प्रीत्यर्थम् । ससहजनृपजः— सहजः – लक्ष्मणः, नृपजा – सीता, ताभ्यां सहितः, तथा रामः । वल्कली – वल्कलमस्यास्तीति वल्कली । 'वल्कं वल्कलमस्त्रियां' इत्यमरः । चीरधारी । अरण्यं – वनं, यान् – गच्छन्, गङ्गातारी – गङ्गां तरतीति गङ्गातारी । तदनु गुहार्च्यः गुहेन प्लवतारकेण अर्च्यः पूज्यः । कृतरुचिरजटः— कृता रुचिरा – मनोहरा जटा येन सः, तथा गीष्पतेः – बृहस्पतेः । पुत्रमान्यः— पुत्रेण भरद्वाजेन मान्यः – पूजितः । पुत्रशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्समासः । कृष्णां – यमुनाम् । तीर्त्वा – उल्लङ्घ्य । निजं – स्वकम् । अमलं – निर्मलम् । चित्रकूटं – चित्रकूटाख्यपर्वतम् । प्रयातः – प्राप्तः । स्वाम्बाभिः – मातृभिः सहेति शेषः । तं – चित्रकूटपर्वतम् । प्रपन्नं – प्राप्तम् । तं – रामं, प्रपन्नं – शरणं गतमिति वा । निजममलमित्यतः वा अन्वयः । भ्रातरं – भरतम् । सान्त्वयन् – लालयन् । श्रुतजनकगतिः— श्रुता जनकस्य – पितुः गतिः येन स तथोक्तः । दशरथमृतिं श्रुतवानित्यर्थः । व्युप्ततीर्थः— व्युप्तं – पितुरुद्देशेन दत्तं 'पितृदानं निवापः स्यात्' इत्युक्तेः, तीर्थं – जलं येन (यस्य) स तथोक्तः । 'निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ' इत्यमरः । पितृतर्पणादिकं कृतवानित्यर्थः । अवतु – रक्षतु । मामिति शेषः । निजमित्यस्य अत्राप्यन्वयः । तद्भक्तमित्यर्थः । अव रक्षणे लोट् परस्मैपदं प्रथमपुरुषैकवचनम् ॥

अनेन रामस्य राज्याभिषेके मन्थरया बोधितया कैकेय्या पतिदत्त-वरद्वयबलात् रामः चतुर्दशवर्षाणि वने वसतु, मत्सुतो भरतो राज्यमवेदिति विच्छिन्ने सति रामः रावणसंहारादिसुरकार्यसिद्धये मातापितृभ्यामनुज्ञातः सहगतान् पित्रादीन् (पित्रादिसर्वजनान्) सज्जनाननुज्ञाप्य लक्ष्मणसीतासहितः गङ्गां तीर्त्वा वटक्षीरेण जटां धृत्वा गुहादिना कृतां पूजां स्वीकृत्य चित्रकूटे सुखेन स्थितवान् । रामवियोगदुःखात् दशरथे मृते वसिष्ठादिभिः कैकेय्यादेशात् (कैकेयदेशात्) आकारितो भरतः शत्रुघ्नेन सहितः अयोध्यां प्राप्य सर्वं श्रुत्वा पितृकार्यं कृत्वा रामवनवासक्लेशेन तन्निवृत्तये रामं द्रष्टुं मात्रादिसर्वजनैस्सह राममार्गेणैव चित्रकूटं प्राप्य रामं शरणं प्राप्तवानित्यादिकथा सूचिता ॥ ३ ॥

दत्वास्मै पादुके स्वे क्षितिभरणकृतौ प्रेष्य तं काकनेत्रं
व्यस्याराध्योऽत्रिनाम्ना वनमथ समितो दण्डकं तापसेष्टम् ।
कुर्वन् हत्वा विराधं खलकुलदमनं याचितस्तापसाग्रै-
स्तेषां दत्वाऽभयं स्वानसिधनुरिषुधीन्यानगस्त्यात्स पायात् ॥४॥

दत्वेति। सः – रामः, क्षितिभरणकृतौ— क्षितेः – भूमेः भरणं – तस्य, कृतौ – करणविषये, स्वे – स्वकीये । पादुके – पादपीठे, अस्मै – भरताय, दत्वा, तं – भरतं, प्रेष्य – अनुज्ञाप्य, काकनेत्रं— काकस्य नेत्रं नेत्रस्थं, काकस्य नेत्रं वासस्थानं यस्येति वा, तं (असुरं), व्यस्य – निरस्य, अथ – चित्रकूटवासानन्तरं, अत्रिनाम्ना – अत्रिनामकऋषिणा । आराध्य – पूजितः । दण्डकं – दण्डकारण्यं वनम् । समितः – प्राप्तः । तापसेष्टं— तापसस्य – शरभङ्गनामकऋषेः, इष्टं स्वपदप्राप्तिलक्षणाभीष्टम् । कुर्वन्, विराधं – विराधनामकराक्षसं हत्वा, खलकुलदमनं— खलानां – दुष्टानां रावणादिदैत्यानां, कुलं – समूहः, तस्य दमनं

– निग्रहं, तापसाग्रैः – तापसश्रेष्ठैः, याचितः, तेषां तापसानाम् अभयं दत्वा, स्वान् – स्वकीयान्, असिधनुरिषुधीन्— असिः – खड्गः, धनुः – शार्ङ्गम्, इषुधिः, तूणीरः, 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः' इत्यमरः । असिश्च धनुश्च इषुधिश्च, तान् । अगस्त्यात्, यान् – प्राप्नुवन् । पातु – रक्षतु । पा रक्षणे लोट् परस्मैपदं प्रथमपुरुषैक-वचनम् ॥

अनेन भरतेन राज्यरक्षार्थं पुनः पुनः प्रार्थितोऽपि रामः 'चतुर्दश-वर्षानन्तरम् अयोध्यां प्रविशामि' इत्युक्त्वा राज्यरक्षार्थं पादुके दत्वा तमनुज्ञाप्य तत्रावस्थानसमये तुरङ्गनामकासुराविष्ट इन्द्रसुतो जयन्तः वायसरूपी सीतास्तने तुण्डेन क्षतं व्यधात् । तदा तृणेन तदाविष्ट-मसुरं नेत्रेण सह हत्वा इन्द्रसुतमनुज्ञाप्य चित्रकूटात् अत्रेराश्रमं प्राप्य तत्कृतपूजां स्वीकृत्य दण्डकवनं प्राप्य तत्र अग्निप्रवेशेन स्वलोकं जिगमिषुणा जीर्णाङ्गेन शरभङ्गेन प्रार्थितस्तदभीष्टं कृत्वा वित्तेश्वरेण ऊर्वशीसङ्गदोषाच्छप्तं तुम्बुरुनामधेयं स्वभक्तं भक्षार्थं तदंसकमितोऽपि सहानुजेन तं मोचयित्वा अनुज्ञाप्य तद्देहं बिले स्थापयित्वा (स्थित्वा) रावणादिहननार्थं तत्रत्यऋषिभिः प्रार्थितो, रामार्थमेवेन्द्रेणागस्त्याय दत्तं धनुरादिकं गृहीतवानित्यादिकथा सूचिता ॥ ४ ॥

आसीनः पञ्चवट्यामकुरुत विकृतां राक्षसीं यो द्विसप्त-
क्रव्यादानप्यनेकानथ खरमवधीद्दूषणं च त्रिशीर्षम् ।
मारीचं मार्गरूपं दशवदनहृतामाकृतिं भूमिजाया
अन्विष्यन्नार्तगृध्रं स्वगतिमथ नयन्मामवेत् घ्नन्कबन्धम् ॥ ५ ॥

आसीन इति । यः – रामः । पञ्चवट्यां – पञ्चवटीनामकपुण्य-भूमौ । आसीनः – स्थितः । राक्षसीं – शूर्पणखाम् । विकृतां – विकृता-कारां विकर्णनासां अकुरुत – अकरोत् । डुकृञ् करणे लङात्मने-

पदम् । अनन्तरं, द्विसप्त-क्रव्यादान्— क्रव्यं – मांसं, अदन्ति – भक्षयन्तीति क्रव्यादाः । 'मांसं पललं क्रव्यमामिषम्' इत्यमरोक्तेः । द्विसप्तसङ्ख्यायुक्ताश्च ते क्रव्यादाश्च, तान् । द्विसप्तेति पदान्तरं वा । अनेकानपि—- चतुर्दशसङ्ख्याकप्रधानराक्षसापेक्षया चतुर्दशसङ्ख्याकान्यान् बहूनपि राक्षसान् । खरं – खरनामकराक्षसम् । दूषणं – दूषणनामकं राक्षसम् । त्रिशीर्षं – त्रीणि शीर्षाणि यस्य स तथोक्तः, तं, त्रिशिरोनामकराक्षसञ्च, अवधीत् – हतवान् । हन हिंसगत्योः लुङि वधादेशः । मार्गरूपं— मृगस्येदं मार्गं, मार्गं रूपं यस्य स तथा, तम् । चित्रसारङ्गरूपं, मारीचं – मारीच-नामकराक्षसम्, अवधीदित्यत्राप्यन्वयः । दश वदनानि यस्य सः दशवदनः – रावणः । तेन हृतां – आहृतां, भूमिजायाः – सीतायाः, आकृतिं – प्रतिकृतिं, अन्विष्यन् – मार्गयन्, अथ – अनन्तरं, आर्तगृध्रं— आर्तः – श्रान्तः स चासौ गृध्रश्च, तं – जटायुम् । स्वगतिं – स्वस्य गतिं – पदप्राप्तिं, नयन् – प्रापयन्, कबन्धं – कबन्धनामकराक्षसञ्च, घ्नन् – संहरन्, माम् अवेत् । अव रक्षणे लिङ् परस्मैपदम् ॥

अनेन पञ्चवट्यां स्थितो रामः तदा रावणानुजां शूर्पणखाख्यां दशाननेन प्रामादिकेन विधिना पत्यौ हते सति रावणाज्ञया स्वानुकूलपतिं निर्मार्गमाणां, खरदूषणयोर्बलेन राममुपेत्य 'त्वं मे पतिर्भव' इत्युक्तवतीं लक्ष्मणेन विकर्णनासां कारयित्वा तत्प्रेरितान् सबलान् खरदूषणादीन् हत्वा शूर्पणखाप्रेरितेन रावणेन प्रार्थितं मारीचं चित्रसारङ्गरूपं सीतासमीपे विचरन्तं दूरे हत्वा तदा स्वापहारार्थं आगतं रावणं दृष्ट्वा कैलासपर्वतं जिगमिषन्त्या सीतया निर्मितां प्रतिकृतिं रावणापहृतां विचरन् सीतापहारिरावणयुद्धेन शान्तं गृध्रं स्वपदं नीत्वा सुरेन्द्रभृत्यं दनुनामकं गन्धर्वं कबन्धदेहाद्विमोचितवान् इत्यादिकथा सूचिता ॥ ५ ॥

पम्पातीरं स गच्छन्निह कृतवसतिर्भक्तितुष्टः शबर्यै
दत्वा मुक्तिं प्रकुर्वन् हनुमत उदितं प्राप्तसुग्रीवसख्यः ।
सप्त च्छित्वाऽथ तालान्विधिवरबलिनो वालिभित्सूर्यसूनुं
कुर्वाणो राज्यपालं समवतु निवसन्माल्यवत्कन्दरेऽसौ ॥ ६ ॥

पम्पातीरमिति । असौ रामः, पम्पातीरं – पम्पायाः पुण्यनद्याः तीरं, गच्छन्, इह – पम्पातीरे, कृतवसतिः— कृता वसतिः – वासो येन स तथोक्तः, भक्तितुष्टः – भक्त्या सन्तुष्टः, शबर्यै – शबरीनामकस्वभक्तायै, मुक्तिं – स्वपदप्राप्तिरूपां दत्वा, हनुमत उदितं वचनं, भावे निष्ठा, कुर्वन्, प्राप्तसुग्रीवसख्यः— प्राप्तं सुग्रीवस्य सख्यं येनेति वा, प्राप्तः सुग्रीवस्य सख्यमिति वा स तथा । अस्मिन्पक्षे 'प्राप्तापन्ने चेति' तत्पुरुष-समासः । अथ – अनन्तरं, विधिवरबलिनः— विधेः – चतुर्मुखस्य, वरेण बलिनः, अच्छेद्यान्, सप्त – सप्तसङ्ख्याकान्, तालान् – ताल-वृक्षस्वरूपान् दैत्यान्, छित्वा, वालिभित्— वालिनं भिनत्तीति वालि-भित् – वालिहन्ता । सूर्यसूनुं – सूर्यस्य सूनुं – कुमारं, राज्यपालं – किष्किन्धाख्यराज्यपालं, कुर्वाणः – कुर्वन्, माल्यवत्कन्दरे— माल्य-वतः तन्नामकपर्वतस्य, कन्दरे – प्रदेशविशेषे, 'दरी तु कन्दरो वास्त्री'-त्यमरः । निवसन् – वासं कुर्वन्, समवतु – रक्षतु (रक्ष्यतामिति शेषः) ॥

अनेन रामः पम्पातीरे मतङ्गस्याश्रमे इन्द्रसमीपे कृतातिदर्पहेतोः शच्या शप्तायै अप्सरस्त्रियै अग्निप्रवेशेन स्वपदमिच्छत्यै तथा कृत्वा प्रदेशान्तरं गत्वा ऋष्यमूकपर्वते हनूमन्तं दृष्ट्वा 'कोऽसी'ति स्वेनोक्ते हनूमता उक्तं 'अहं सुग्रीवसख्यः(खः) वायुनन्दनस्त्वत्सेवक' इत्यादि-वचनं श्रुत्वा हनुमदुक्तप्रकारेण अग्निसमीपे सुग्रीवेण सीतान्वेषणादिकार्ये प्रतिज्ञां कारयित्वा स्वयं वालिहननादिकार्ये प्रतिज्ञां कृत्वा वालिहननादा

पदम् । अनन्तरं, द्विसप्त-क्रव्यादान्— क्रव्यं – मांसं, अदन्ति – भक्षयन्तीति क्रव्यादाः । 'मांसं पललं क्रव्यमामिषम्' इत्यमरोक्तेः । द्विसप्तसङ्ख्यायुक्ताश्च ते क्रव्यादाश्च, तान् । द्विसप्तेति पदान्तरं वा । अनेकानपि—- चतुर्दशसङ्ख्याकप्रधानराक्षसापेक्षया चतुर्दशसङ्ख्याकान्यान् बहूनपि राक्षसान् । खरं – खरनामकराक्षसम् । दूषणं – दूषणनामकं राक्षसम् । त्रिशीर्षं – त्रीणि शीर्षाणि यस्य स तथोक्तः, तं, त्रिशिरोनामकराक्षसञ्च, अवधीत् – हतवान् । हन हिंसगत्योः लुङि वधादेशः । मार्गरूपं— मृगस्येदं मार्गं, मार्गं रूपं यस्य स तथा, तम् । चित्रसारङ्गरूपं, मारीचं – मारीच-नामकराक्षसम्, अवधीदित्यत्राप्यन्वयः । दश वदनानि यस्य सः दशवदनः – रावणः । तेन हृतां – आहृतां, भूमिजायाः – सीतायाः, आकृतिं – प्रतिकृतिं, अन्विष्यन् – मार्गयन्, अथ – अनन्तरं, आर्तगृध्रं— आर्तः – श्रान्तः स चासौ गृध्रश्च, तं – जटायुम् । स्वगतिं – स्वस्य गतिं – पदप्राप्तिं, नयन् – प्रापयन्, कबन्धं – कबन्धनामकराक्षसञ्च, घ्नन् – संहरन्, माम् अवेत् । अव रक्षणे लिङ् परस्मैपदम् ॥

अनेन पञ्चवट्यां स्थितो रामः तदा रावणानुजां शूर्पणखाख्यां दशाननेन प्रामादिकेन विधिना पत्यौ हते सति रावणाज्ञया स्वानुकूलपतिं निर्मार्गमाणां, खरदूषणयोर्बलेन राममुपेत्य 'त्वं मे पतिर्भव' इत्युक्तवतीं लक्ष्मणेन विकर्णनासां कारयित्वा तत्प्रेरितान् सबलान् खरदूषणादीन् हत्वा शूर्पणखाप्रेरितेन रावणेन प्रार्थितं मारीचं चित्रसारङ्गरूपं सीतासमीपे विचरन्तं दूरे हत्वा तदा स्वापहारार्थं आगतं रावणं दृष्ट्वा कैलासपर्वतं जिगमिषन्त्या सीतया निर्मितां प्रतिकृतिं रावणापहृतां विचरन् सीतापहारिरावणयुद्धेन शान्तं गृध्रं स्वपदं नीत्वा सुरेन्द्रभृत्यं दनुनामकं गन्धर्वं कबन्धदेहाद्विमोचितवान् इत्यादिकथा सूचिता ॥ ५ ॥

पम्पातीरं स गच्छन्निह कृतवसतिर्भक्तितुष्टः शबर्यै
दत्वा मुक्तिं प्रकुर्वन् हनुमत उदितं प्राप्तसुग्रीवसख्यः ।
सप्त च्छित्वाऽथ तालान्विधिवरबलिनो वालिभित्सूर्यसूनुं
कुर्वाणो राज्यपालं समवतु निवसन्माल्यवत्कन्दरेऽसौ ॥ ६ ॥

पम्पातीरमिति । असौ रामः, पम्पातीरं – पम्पायाः पुण्यनद्याः तीरं, गच्छन्, इह – पम्पातीरे, कृतवसतिः— कृता वसतिः – वासो येन स तथोक्तः, भक्तितुष्टः – भक्त्या सन्तुष्टः, शबर्यै – शबरीनामकस्वभक्तायै, मुक्तिं – स्वपदप्राप्तिरूपां दत्वा, हनुमत उदितं वचनं, भावे निष्ठा, कुर्वन्, प्राप्तसुग्रीवसख्यः— प्राप्तं सुग्रीवस्य सख्यं येनेति वा, प्राप्तः सुग्रीवस्य सख्यमिति वा स तथा । अस्मिन्पक्षे 'प्राप्तापन्ने चेति' तत्पुरुषसमासः । अथ – अनन्तरं, विधिवरबलिनः— विधेः – चतुर्मुखस्य, वरेण बलिनः, अच्छेद्यान्, सप्त – सप्तसङ्ख्याकान्, तालान् – तालवृक्षस्वरूपान् दैत्यान्, छित्वा, वालिभित्— वालिनं भिनत्तीति वालिभित् – वालिहन्ता । सूर्यसूनुं – सूर्यस्य सूनुं – कुमारं, राज्यपालं – किष्किन्धाख्यराज्यपालं, कुर्वाणः – कुर्वन्, माल्यवत्कन्दरे— माल्यवतः तन्नामकपर्वतस्य, कन्दरे – प्रदेशविशेषे, 'दरी तु कन्दरो वास्त्री'-त्यमरः । निवसन् – वासं कुर्वन्, समवतु – रक्षतु (रक्ष्यतामिति शेषः) ॥

अनेन रामः पम्पातीरे मतङ्गस्याश्रमे इन्द्रसमीपे कृतातिदर्पहेतोः शच्या शप्तायै अप्सरस्त्रियै अग्निप्रवेशेन स्वपदमिच्छत्यै तथा कृत्वा प्रदेशान्तरं गत्वा ऋष्यमूकपर्वते हनूमन्तं दृष्ट्वा 'कोऽसी'ति स्वेनोक्ते हनूमता उक्तं 'अहं सुग्रीवसख्यः(खः) वायुनन्दनस्त्वत्सेवक' इत्यादिवचनं श्रुत्वा हनुमदुक्तप्रकारेण अग्निसमीपे सुग्रीवेण सीतान्वेषणादिकार्ये प्रतिज्ञां कारयित्वा स्वयं वालिहननादिकार्ये प्रतिज्ञां कृत्वा वालिहननादा

बलपरीक्षार्थं सुग्रीवेण प्रार्थितः, वालिना पत्राण्यपि छेत्तुमशक्यत्वात् ब्रह्मत्वं प्राप्तुं तपः कुर्वाणान् विषमान् वृक्षरूपान् दैत्यान् एकेनेषुणा छित्वा वालिनं हत्वा सुग्रीवं किष्किन्धापतिं कृत्वा वर्षाकालं दृष्ट्वा माल्यवत्कन्दरे न्यवसदित्यादिकथा सूचिता ॥ ६ ॥

नीत्वा मासान् कपीशानिह दशहरितः प्रेष्य सीतां [१]विचित्या-
ऽऽयात श्रीमद्धनूमद्गिरमथ समनुश्रुत्य गच्छन्कपीन्द्रैः ।
सुग्रीवाद्यैरसङ्ख्यैर्दशमुखसहजं मानयन्नब्धिवाचा
दैत्यघ्नः सेतुकारी रिपुपुररुदवेद्वानरैर्वैरिघाती ॥ ७ ॥

नीत्वेति । असौ रामः, इह – माल्यवत्कन्दरे, मासान्नीत्वा, कपीशान् – कपिश्रेष्ठान्, दशहरितः – दशदिशः प्रति, प्रेष्य – अनुज्ञाप्य, सीतां विचित्य – विचार्य, आयातश्रीमद्धनूमद्गिरं— श्रीरस्यास्तीति श्रीमान्, स चासौ हनूमांश्च श्रीमद्धनूमान्, आयातः – आगतश्चासौ श्रीमद्धनूमांश्च स तथा, तस्य गिरं – वचनं, समनुश्रुत्य – सम्यक् श्रुत्वा, अथ – अनन्तरं, सुग्रीवाद्यैः – सुग्रीव आद्यो येषां ते, तैः, असङ्ख्यैः – न विद्यते सङ्ख्या येषां ते, तैः, अपरिमितैः कपीन्द्रैः – कपिश्रेष्ठैः सहित इति शेषः । गच्छन् – दक्षिणां दिशमिति शेषः । दशमुखसहजं— दश मुखानि यस्य सः रावणः, तस्य सहजं – भ्रातरं – विभीषणं, मानयन् – सम्मानयन्, अब्धिवाचा— अब्धेः – समुद्रस्य वाचा – वचनेन, दैत्यघ्नः – दैत्यान् हन्तीति दैत्यघ्नः । सेतुकारी – सेतुं करोतीति सेतु-कारी । रिपुपुररुत्— रिपोः – रावणस्य, पुरं – लङ्कां, रुणद्धि – आवृणोतीति रिपुपुररुत् । वानरैः – कपिभिः, वैरिघाती— वैरीन् – शत्रून् घातयतीति वैरिघाती । अवेत् – रक्षेत्, मामिति शेषः ॥

---

१. विचिन्त्या – पा० ।

अनेन रामः माल्यवत्कन्दरे चतुरो मासान्नीत्वा लक्ष्मणेनाहूतेन सुग्रीवेण नानादिक्षु विदिक्षु स्थितान् कपीनाहूय सर्वदिक्षु विदिक्षु सीता विमृग्यतामिति प्रेष्य स्वाज्ञया स्वाङ्गुलीकमादाय कपीन्द्रैरङ्गदादिभिः सह दक्षिणां दिशं गत्वा महेन्द्रपर्वतं प्राप्य तांस्तत्र संस्थाप्य समुद्रमुल्लङ्घ्य लङ्कां प्राप्य तत्र वने अशोकमूले विद्यमानां सीताकृतिं दृष्ट्वा तस्यै अङ्गुलीयकं दत्वा ततश्चूडामणिं सङ्गृह्य तां नत्वा वनं विशकलय्य अक्षपूर्वकान् राक्षसान् हत्वा स्वपुच्छवह्निना लङ्कां दग्ध्वा रत्नाकरं तीर्त्वा महेन्द्रपर्वतं प्राप्य कपीन्द्रानन्दयित्वा तैः सह स्वपादाम्बुजं प्राप्य चूडामणिं दत्तवतो हनूमतः वचनं श्रुत्वा कपीन्द्रैः सह दक्षिणसमुद्रतीरं प्राप्य रामपक्षपातीति रावणेन त्यक्तं विभीषणेन परिगृह्य अब्ध्यभिमानि-वरुणकृतपूजां स्वीकृत्य तद्वचनेन समुद्रस्थानाभीरजन्मनो दैत्यान् संहरन् वानरैस्सेतुं कारयित्वा तन्मार्गेण गत्वा लङ्कां प्रतियुध्य वानरैः राक्षसानघातयदित्यादिकथा सूचिता ॥ ७ ॥

भग्नं कृत्वा दशास्यं गुरुतरवपुषं कुम्भकर्णं निहत्य[1]
प्रध्वस्ताशेषनागं पदकमलनतं तार्क्ष्यमानन्द्य रामः ।
सर्वानुज्जीवयन्तं गिरिधरमनघश्चाञ्जनेयं कपीन्स्वान्
विज्ञानास्त्रेण रक्षन् समवतु दमयन् लक्ष्मणाच्छक्रशत्रुम् ॥८॥

रामः, दशास्यं— दश आस्यानि – मुखानि यस्य तं रावणम् । भग्नं – पराजितं कृत्वा, गुरुतरवपुषं— गुरुतरम् अतिबृहद्वपुः शरीरं यस्य तं – कुम्भकर्णम् । निहत्य – हत्वा । प्रध्वस्ताशेषनागं— प्रध्वस्ताः – नाशिताः अशेषाः समस्ताः नागाः येन स तथा तम् । पदकमलनतं— पदे कमले इव पदकमले, 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति समासः, तयोर्नतं – प्रह्वीभूतं, तार्क्ष्यं

१. निगृह्य – पा० ।

– गरुडं, आनन्द्य – सन्तोष्य, सर्वान् – समस्तान्, कपीन्, उज्जीवयन्तं – जीवयन्तं, गिरिधरं— गिरिं – गन्धमादनपर्वतं, धरतीति धरः, तम् आञ्जनेयं च – अञ्जनाया अपत्यं पुमान् आञ्जनेयः – हनूमान्, तं च आनन्द्य, अनघः – न विद्यते अघः पापं तदुपलक्षित-बन्धनादिकं यस्य रामस्य सः – निर्दुष्टः । स्वान् – स्वकीयान्, कपीन् – वानरान्, विज्ञानास्त्रेण रक्षन् – पालयन्, लक्ष्मणात् शक्रशत्रुं— शक्रस्य – इन्द्रस्य, शत्रुं – इन्द्रजितं, दमयन् – संहरन्, समवतु – रक्षतु ॥ ८ ॥

अनेन रामः रावणभटैः कपीनां युद्धसमये युद्धार्थं स्वसमीपं प्राप्तं रावणं पराजितं कृत्वा, रावणं प्रति "जीवनाशां त्यक्त्वा सकलभोगान् भुंक्त्वा पुनः युद्धार्थमायाहि" इत्युक्त्वा तं प्रेष्य रावणेन प्रबोधितं बहुकालं सुप्तोत्थितं युद्धार्थं स्वसमीपं प्राप्तं कुम्भकर्णं हत्वा रावणप्रेषितेन्द्रजिता नागपाशैस्त्रिवारं बद्धान् कपीन् प्रथमतो गरुडेन मोचयित्वा अनन्तरं हनूमताऽऽनीतगन्धमादनपर्वतस्यौषधैः मोचयित्वा पश्चात् स्वयमेव विज्ञानास्त्रेण मोचयित्वा लक्ष्मणेन रावणकुमारमिन्द्रजितमघातयदित्यादि कथा सूचिता ॥ ८ ॥

क्रव्यादान् घ्नन्नसङ्ख्यानपि दशवदनं ब्रह्मपूर्वैस्सुरेशैः
पुष्पैराकीर्यमाणो हुतवहविमलामाप्य सीतां विधाय ।
रक्षोनाथं स्वभक्तं स्वपुरमथ गतः पुष्पकस्थस्समस्तैः
साम्राज्ये चाभिषिक्तो निजजनमखिलं मानयन्मे गतिः स्यात् ॥९॥

असङ्ख्यान् – अपरिमितान्, क्रव्यादान्— क्रव्यं – मांसम् अदन्तीति क्रव्यादाः, तान्, घ्नन् – संहरन्, दशवदनमपि – रावणमपि घ्नन्, ब्रह्मपूर्वैः— ब्रह्मा – चतुर्मुखः पूर्वो येषां तैः, सुरेशैः – सुरश्रेष्ठैः – इन्द्रादिभिः, पुष्पैराकीर्यमाणः – अभिषिच्यमानः, हुतवहविमलां—

हुतवहे अग्नौ, विमलां – निर्मलां, हुतवहेनेति वा, सीतामाप्य – प्राप्य, स्वभक्तं – स्वस्य भक्तं – विभीषणं, रक्षोनाथं – रक्षसां नाथं – स्वामिनं – लङ्काधिनाथमिति यावत्। विधाय – कृत्वा अथ – अनन्तरं, समस्तैः – स्वकीयैः सर्वैः, सहेति शेषः। पुष्पकस्थः – पुष्पकाख्यविमानस्थः, स्वपुरं – स्वस्य पुरं – अयोध्यां, प्राप्तः। साम्राज्ये अभिषिक्तश्च। अखिलं निजजनं मानयन्, मे गतिः प्राप्यः सर्वाभीष्टप्रदो वा स्यात् – भवेत्। अस भुवि लिङ् परस्मैपदम्॥

अनेन रामः इन्द्रजिद्धननानन्तरं रावणप्रेषितं तन्मूलबलं सर्वं हत्वा रावणं च हत्वा रावणवधेन सन्तुष्टैः ब्रह्मादिभिः पुष्पैः अभिषिच्यमानः अशोकमूले स्थितां सीताप्रतिकृतिमाहूय तस्याः पतिव्रता[1]स्थापनाय अग्नौ प्रक्षिप्य तां प्रतिकृतिं नाशयित्वा तदा कैलासादागताम् अग्निना समर्पितां सीतामाप्य विभीषणं लङ्काधिपतिं कृत्वा सर्वैः सह पुष्पकस्थः अयोध्यां प्राप्य वसिष्ठादिभिः सर्वैः साम्राज्ये अभिषिक्तः सर्वजनान् आनन्दयन् सीतायाः साकं सुखेन स्थितवान् इति कथा सूचिता॥ ९॥

रक्षन्क्षोणीं समृद्धां नुत उत मुनिभिर्मानयन् वायुसूनुं
प्रेष्यादित्यात्मजादीन् व्यतनुत भरतं यौवराज्येऽनुमान्य।
कार्ये सौमित्रिमार्तश्वगदितकृदरिघ्नोऽथ शत्रुघ्नतो यो
हत्वाऽसौ दुष्टशूद्रं द्विजसुतगुबवेत्कुम्भजान् मालभारी॥ १०॥

यः – रामः, समृद्धां – सकलकामैः पूर्णां, क्षोणीं – पृथ्वीं, रक्षन् – पालयन्, उत – अनन्तरं, मुनिभिः – अगस्त्यादिभिः मुनिभिः, नुतः – स्तुतः, वायुसूनुं— वायोः सूनुं – कुमारं हनूमन्तं, मानयन् – सम्मानयन्, आदित्यात्मजादीन्— आदित्यस्य आत्मजः कुमारः –

१. पा० – पातिव्रत्यधर्मस्थापनाय।

सुग्रीवः, स एव आदिः येषां ते, तान् । प्रेष्य – अनुज्ञाप्य, यौवराज्ये – युवराजत्वे, भरतं, व्यतनुत – अकरोत् । तनु विस्तारे लडात्मनेपदम् । कार्ये पौरजानपदस्थजनरक्षणादिकार्ये, सौमित्रिं— सुमित्रायाः अपत्यं पुमान् सौमित्रिः – लक्ष्मणः, तमनुमान्य – अनुज्ञाप्य, आर्तश्वगदितकृत्— आर्तः – दुःखितः, श्वा – सारमेयः, तेन गदितं – उक्तं करोतीति स तथा । अथ – अनन्तरं, शत्रुघ्नतः – शत्रुघ्नात्, अरिं – शत्रुं – लवणासुरं, हन्तीति – अरिघ्नः, असौ – रामः, दुष्टशूद्रं – दुष्टश्चासौ शूद्रश्च, तं, हत्वा – द्विजसुतगुप्— द्विजस्य – ब्राह्मणस्य सुतं गोपायतीति, स तथा, कुम्भजात् – अगस्त्यात्, मालभारी – मालां बिभर्तीति मालभारी । 'इष्टकेषिकामालानां चिततूलभारिषु' इति ह्रस्वता । अवेत् – रक्षेत् ॥

अनेन रामः साम्राज्याभिषेकानन्तरं सर्वसम्पत्समृद्धां पृथ्वीं रक्षन् अगस्त्यादिभिः स्तुतः हनूमते स्वकण्ठमालां दत्वा तमालिङ्ग्य सुग्रीवादीन् स्वस्वराज्यरक्षार्थं प्रेष्य यौवराज्ये भरतं कृत्वा पुरजनपदरक्षणादिविषये सौमित्रिमनुज्ञाप्य भिक्षुदण्डताडितशुना भिक्षुशिक्षार्थं प्रार्थितः तद्वचनेन भिक्षवे कालाञ्जराख्यदेवालयाधिपत्यं दत्वा लवणासुरपीडितैश्च्यवनादिमुनिभिः प्रार्थितो मधुनामकदैत्यसुतं मधुवनस्थं लवणनामकमसुरं शत्रुघ्नेन घातयित्वा, रुद्रपदेच्छया तपः कुर्वाणम् अधःशिरः मूर्धाऽङ्घ्रिलम्बमानं जङ्गनामकासुररूपं शम्बूकनामकं शूद्रं हत्वा तत्कृताधर्मेण[१] मृतं द्विजकुमारं जीवयित्वा अनन्नयज्ञकृता श्वेतनामकराज्ञा स्वस्य क्षुन्निवृत्त्यर्थं चतुर्मुखनियोगेन रामाय देहीत्युक्त्वा अगस्त्याय दत्तां मालाम् अगस्त्याश्रमं प्राप्य तस्माद् गृहीतवान् इत्यादिकथा सूचिता । ॥ १० ॥

---

१. पा० – अपराधेन ।

यज्ञं तन्वंस्त्रिकोटीन् व्यतुदत भरताद्योऽसुरानीशवाक्या-
द्यास्यन्धामात्रिपुत्रं भुजिमथ स नयन्नात्मसूनू स्वराज्ये।
कृत्वा श्रीह्रीहनूमद्धृतविमलचलच्चामरच्छत्रशोभी
ब्रह्माद्यैः स्तूयमानो निजपुरविलसत्पादपद्मोऽवतान्माम् ॥११॥

यः – रामः, यज्ञं – अश्वमेधाख्ययज्ञं, तन्वन् – कुर्वन्, त्रिकोटीन्— तिस्रः कोट्यः – कोटिसङ्ख्या येषां ते, तान्, असुरान्, भरतात्, व्यतुदत – अवधीत्। तुद व्यथने लङात्मनेपदम्। ईशवाक्यात्— ईशस्य – रुद्रस्य वाक्यात् – वचनात्, धाम – श्वेतद्वीपं, यास्यन् – गमिष्यन्, अथ – अनन्तरं, अत्रिपुत्रं – अत्रिनामकऋषेः पुत्रं – दूर्वाससं, भुजिं – भुक्तिं नयन्, प्रापयन्, आत्मसूनू— आत्मनः – स्वस्य सूनू – कुमारौ, स्वराज्ये – स्वराज्यपरिपालनादिकार्ये कृत्वा, श्रीह्रीहनूमद्धृतविमलचलच्चामरच्छत्रशोभी— श्रीश्च ह्रीश्च हनूमांश्च, तैः धृतानि विमलानि, चलती च ते चामरे च, छत्रं च तानि, तैः शोभी – प्रकाशमानः। ब्रह्माद्यैः— ब्रह्मा – चतुर्मुखः आद्यः येषां तैः, स्तूयमानः, निजपुरविलसत्पादपद्मः— निजे – स्वकीये पुरे – श्वेतद्वीपे विलसती पादपद्मे, यस्य स तथोक्तः। सः – रामः, माम् अवतात्। अव रक्षणे लोट् परस्मैपदम्॥

अनेन रामः कदाचित् सुग्रीवादिकपीन् नानादेशस्थसर्वभूपांश्च आहूय सर्वसम्पत्समृद्धम् अश्वमेधयज्ञं संवत्सरपर्यन्तं कृत्वा सर्वान् सन्तोष्य केकयदेशाधिपतिप्रेषितगिरसेनोक्तान्[1] शैलूषाख्यगन्धर्वपुत्रान् त्रिकूटसङ्ख्याकान् लोकबाधकान् असुरान् श्रुत्वा भरतं गन्धर्वनगरं प्रेष्य तान् घातयित्वा स्वपालितं भूलोकं ब्रह्मलोकाभं दृष्ट्वा आत्मसद्मविशेषार्थं देवैः प्रार्थितेन रुद्रेण स्वधामगमनार्थं प्रार्थितः तमनुज्ञाप्य,

१. पा० – गिरिसेनोक्त्या।

तदानीमागतं दूर्वाससं क्षुधितं मां सद्योजातेनान्नेन भोजयेति वदन्तं स्वपाणिपल्लवाच्चतुर्विधं षड्रसोपेतम् अन्नं सृष्ट्वा तं भोजयित्वा तेन स्तुतः तमनुज्ञाप्य स्वस्मात् सीतायां जातौ इन्द्रहुताशनौ कुशलवाख्यौ पुत्रौ क्रमात् साम्राज्ये यौवराज्ये (च) अभिषिच्य अयोध्यातः[1] तदुत्तरदिशं गच्छन् श्रीरिति ह्रीरिति रूपद्वयधारिण्या सीतया पक्षद्वये[2] वीजित-चामरद्वयेन हनूमद्धृतछत्रेण च प्रकाशमानः ब्रह्मादिभिः स्तूयमानः श्वेत-द्वीपं प्राप्य सीतया साकं सुखेन स्थितवानित्यादि कथा सूचिता ॥११॥

इति श्रीश्रीरामचारित्रमञ्जरी लेशतः कृता।
राघवेन्द्रेण यतिना भूयाद्रामप्रसाददा ॥ १२ ॥

एवं समापितग्रन्थो राघवेन्द्रमुनिः स्वकृतग्रन्थस्य नाम कुर्वन् तस्यापि मूलत्वेन अत्युपादेयत्वज्ञापनाय स्वनाम कीर्तयन् स्वकीयानां तत्साध्यफलमाशास्ते इतीति। इतिशब्दः प्रकारवाची, एवंप्रकारेण राघवेन्द्रेण यतिना, लेशतः – सङ्क्षेपतः कृता, श्रीरामस्य चरित्राणि – कर्माणि, तेषां मञ्जरीव मञ्जरी, तत्प्रतिपादिकेति यावत्। रामप्रसाददा— रामस्य प्रसादं ददातीति सा तथा। भूयात् आशीर्लिङ्। एतद्ग्रन्थस्य वक्तॄणां श्रोतॄणां च रामः प्रसन्नः सर्वाभीष्टप्रदो भवतु इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यत्प्रसादात्सम्पदः स्युर्ब्रह्मादीनां श्रियोऽपि च।
तस्मै नमो भगवते जानकीजानये सदा ॥
लक्ष्मीनारायणाख्येन गुरुपादप्रसादतः।
कृतेयं मञ्जरीमाला रामः प्रीणातु मे तया ॥

इति श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थगुरुपादविरचिता श्रीश्रीरामचारित्रमञ्जरी श्रीलक्ष्मीनारायणाचार्यविरचितव्याख्यासमलङ्कृता समाप्ता ॥

★ ★ ★

---

१. पा० – अयोध्यां। २. पा० – पार्श्वद्वये।